

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОДНОГО ВИДУ ВОЄННОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

О.І. Богучарова

доктор психологічних наук, професор

В.М. Гавриленко, К. О. Костенко, Я. В. Лусік

курсанти

Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка

Незвичний для цивільних осіб вираз «самоволка», який цілком доречний для військовослужбовців, або самовільне залишення військової частини чи місця служби (дезертирство) бійцями-призовниками є досить розповсюдженим явищем у всіх арміях та у всі часи ведення війни. Водночас, оскільки Україна знаходиться в умовах особливого періоду, тобто ведення активних бойових дій, подібні вчинки воєнних «новачків», а особливо досвідчених військових, становлять окремий кримінальний злочин, передбачений частиною 4 ст. 407 і ст. 408 Кримінального Кодексу України (КК України) [1]. Це явище також підпадає під адміністративне правопорушення Кодексу України про адміністративні правопорушення (гл. 13-Б КУпАП, розд. «Військові адміністративні правопорушення») [2]. До військовослужбовців, як відомо, застосовуються різні види юридичної відповідальності, який визначено 59 видів. Проте, незважаючи на досить суворе покарання за самовільне залишення військової частини або місця служби, тим не менш, їх кількість в ЗСУ не має спадної динаміки. Зважаючи на те, що явище «самоволки» призводить до зниження морально-психологічного духу та пригнічення емоційно-психічного стану українських військ, дестабілізації психологічної стійкості військовослужбовців й, навіть, до зради Батьківщини та дезертирству, варто встановити *психологічне підґрунтя* випадків самовільного залишення військової частини в особливий період. Тим більше, зростаюча динаміка цього правопорушення опосередковано свідчить не лише про «недисциплінованість» українських бійців або «зрадництво», а про нетипові

поведінкові реакції в бойових умовах такі, як: 1) уникнення, втеча, небажання надалі приймати участь у «війні»; 2) виникнення тривожності, хвилювання, страху з приводу ймовірної загибелі. Якщо їх кваліфікувати як певний прояв посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що виникають під час виконання екстремального виду професійної діяльності, якою є військова служба, то доцільною є думка дослідників, які зауважують, що існують певні предиктори високої вразливості людини до розвитку нетипових (патологічних) поведінкових реакцій в бойових умовах. Предиктори наступні: акцентуації (Васильєва, 2001); асоціальна поведінка та атмосфера загальної тривожності у сім'ї (Каган, 1992; Канстейнер, 2004), обмежений доступ до соціальних ресурсів (Басоглоу, 1994; Еїтінер, 1991; Канстейнер, 2004), сприйняття будь-якої події, у тому числі воєнної як такої, що виходить далеко за межі суб'єктивного контролю (Холмогорова, 1999; Басоглоу, 1994), синдрому емоційного вигорання, аналогічні Афганському (Богучарова, Волков, 2016), «нервової демобілізації» як залишкові явища перевтоми (Гіляровський, 1915).

Поряд з психологічними предикторами якостей бійців-дезертирів показовим та корисним для дослідження особливостей нетипової поведінки, на нашу думку, є поняття «буденного шоку», запропоноване задля визначення того, що відбувається з людьми, які спостерігають у своєму повсякденному житті ситуації насильства, руйнувань, заподіяння шкоди (Вайнгартен, 2003). Зокрема, воєнні призовники – це вчорашні пересичені люди, які навряд, що повсякденно стикалися з проявами агресивно «насильницького» середовищного контенту військових подій. Активізація реакції збудження у цих випадках вказує на небезпеку додаткової травми або навіть ретравматизації бійця. Авторка поняття «буденного шоку» у зв'язку з цим зауважує, що люди, які закриваються від переживань, спричинених свідомством насильству, або, навпаки, відкриті до нього, відчують розмаїтий вплив цих подій на свій емоційний стан, мислення, поведінку. Але завжди цей вплив негативний. Оскільки ці ситуації перш за все підривають базові, не завжди усвідомлювані уявлення щодо розумного влаштування світу, згідно з якими він доброзичливий

та підконтрольній людині. Натомість, в умовах динамічних воєнних подій на сході України не можна виключати різні засоби медіаінформаційного і психологічного тиску противника на бійців-призовників як найбільш вразливу ланку військового підрозділу. Медіаінформаційна небезпека загрожує погіршенням психологічного комфорту військових, її обумовлюють деструктивні впливи як об'єктивно небезпечні за змістом і формою, так і суб'єктивно значущі. Наприклад, до засобів, що можуть підштовхнути до дезертирства, відносять: «турбуючи» обстріли, раптові нальоти, підкидування мін-пасток, мін-сюрпризів в загальнодоступних місцях, призначені для особового складу, знуцання над тілами загиблих та пораненими з викладанням відео в соцмережах, захоплення заручників, застосування хімічних засобів, фейкові новини, вороже ставлення жителів окупованих територій тощо. Отже, попри розповсюдженість явища самовільного залишення військової частини це малодосліджена проблема в сучасній психології, яка в період розгортання тривалих воєнних подій має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Мета дослідження – виявити роль психологічних чинників поширення феномену самовільного залишення військової частини або місця служби та дезертирства рядовими бійцями-призовниками.

Ураховуючи нечутливість більшості методичних психологічних засобів вимірювання випадків дезертирства, було визначено математико-статистичні та психологічні критерії, згідно яких з'явилися наукові підстави для аналізу самовільного залишення військової частини та дезертирства рядових бійців. За цими критеріями, було проаналізовано статистичні дані зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, Генеральної Прокуратури України, а також Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) військових прокуратур України та судові вироки впродовж п'яти років.

За цими даними в ЄРДР за п'ять років з 2014 по 2018 рр. зареєстровано 27 200 кримінальних проваджень військовослужбовців. Зокрема, статистика за усіма злочинами наступна: 8,2 тис. учасників бойових подій на Донбасі вже відбувають покарання в тюрмах і колоніях; 20,1 тис. військових отримали

підозри у скоєнні злочинів різної тяжкості. Як свідчать статистики, найбільшу частину злочинів становлять тяжкі кримінальні правопорушення (1885). Питому вагу усіх злочинів складає самовільне залишення військової частини або місця служби та дезертирство (ст. 407, ст. 408 КК України) – 1799/103 проваджень відповідно, з них 1050/36 особам вручено повідомлення про підозру. Якщо перевести кількість злочинів у відсотки, картина стає більш очевидною. Так, відсоток «самоволки» та дезертирства складає майже 10 %, що дорівнює 10 % тяжких злочинів, скоєних бійцями. Водночас тільки 30 % бійців-військовослужбовців отримали вирoki і відбувають покарання, а біля 70% вручено підозри щодо тяжких злочинів й вони очікують на початок нескінчених судових розглядів. Усього у звітному періоді обліковано кримінальних правопорушень 2378, що відносно всіх зареєстрованих злочинів становить трохи менше 10 %. Це явно занижена кількість, в якій до того ж не показано статистику злочинів протилежної сторони як противника ЗСУ. Тим більше, що український медіа простір і соцмережі містять потужний обсяг неприхованих «відеодоказів» актів насильства, знущання, зухвалого нападу й вбивства військовослужбовців ЗСУ, що потребує від слідчих ретельного збору доказів цих злочинів. Проте, кримінальної верифікації поки явно недостатньо. Щодо української кримінальної статистики то маємо разючі цифри судових проваджень військових злочинів. За статистичними критеріями загальна кількість за ст. 407, яку було оприлюднене за весь період бойових зіткнень, становить лише 39 вироків, що складає 0,2 відсотка з усього масиву зареєстрованих кримінальних проваджень.

Аналізуючи власне психологічні підстави випадків самовільного залишення військової частини, науковці виділяють три основні групи військовослужбовців, які здатні вчиняти такі дії. Теоретичні підстави виявлення цих типів дозволяють, окрім всього, встановити психологічні критерії феноменів «самоволки» та дезертирства. Так, *першим* верифікуючим критерієм самовільних уходів, або втечі є професійна психологічна і психофізична неготовність бійців-призовників до дій в бойових екстремальних ситуаціях.

Оскільки перший найбільш масовий тип «втікачів» – це військовослужбовці, яким притаманна висока уразливість в психологічно складних ситуаціях воєнних дій. Особливо яскраві прояви цієї уразливості спостерігаються, якщо воїни позбавлені повноцінного відпочинку, добового звільнення, перебувають в умовах полігонного дискомфорту, не мають гідного грошового забезпечення. До «втечі» також підштовхує відсутність системи вжиття командирами правомірних заходів щодо запобігання втратам особового складу; висока ймовірність наявності «вибухонебезпечних» бойових зіткнень з противником, чреватих потенційними загрозами життю бійців, що вимагає практично від кожного постійної пильності і готовності в будь-який момент застосування зброї на ураження. Це по суті чинник хронічної бойової травматизації, яка зрештою «зламує» бійця і перетворює його на «втікача». Як зауважують дослідники, на противагу поодиноким травматичним подіям хронічна травматизація, яка виникає в бойових умовах, асоціюється з вищим рівнем симптомів ПТСР (Кайзен, 2003), а отже і з більш поширеним, масованим проявом нетипової поведінки. Притому обтяжливим чинником тут виступає особливий оточуючий травматичний контекст (ОТК), що підвищує сприйнятливність рядових бійців-призовників до хронічних травматичних подій (ОТК – це те навколишнє середовище, яке містить у собі потенційний ризик небезпеки навіть, коли травматична подія не відбувається). На противагу першому, критерієм *другого* типу самовільних уходів є комунікативна некомпетентність і агресивність бійців, тобто саме зростання власної злоякісної (неправомірні) агресії у професійній діяльності військового та невміння вчасно проявити правомірну агресивність – чинник «втечі». Отже, бійці як спецгрупа виконання службово-бойового завдання разом з начальницьким персоналом – сержантами і командиром-лідером не набувають особливої єдності «МИ», не оформилися як військовий колектив, вони не знаходяться у тісному контакті, завдяки чому беззастережно довіряють один одному. Тому солдати, в яких підвищена потреба в незалежності, схильність до застрягання в негативному досвіді з тенденцією до ворожих переживань стосовно більшості оточуючих,

поспіх у прийнятті рішень поза серйозного аналізу ситуації, завищена самооцінка опиняються в статусі «втікачів». Для виділення *третього* критерію самовільних уходів доцільно звернутися до думок фахівців з питань теорії соціально-когнітивної переробки інформації (Кайзен, 2003). Вони стверджують, якщо людина відчуває неможливість інтегрувати сприйняття травматичної події у наявну до неї систему переконань або коли травматична подія підтверджує дезадаптивні переконання, то відбувається посттравматична психопатологізація на кшталт поведінкових «збоїв» типу самовільного залишення місця служби. Скажімо, як можна пояснити собі й усвідомити той факт, що друзі, чи приятелі, «побратими» загинули на очах людини або рідна дружина покинула бійця саме зараз – «тут і тепер»? Тобто *третій* тип включає бійців, для яких самовільне залишення військової частини є засобом досягнення певної іншої мети (злочинної / незлочинної), не пов'язаної з виконанням службових обов'язків. Цей боєць насправді «вільний раб», який потрапляючи в умови жорсткого обмеження свободи, може поставитись до них «творчо» і «втекти», створюючи третій простір, де задовольняються потреби не лише середовища, але і власні (Лушин, 2005).

Зважаючи на зазначені критерії було складено *психологічний портрет* воєнного «втікача». Це чоловік з середньою (спеціальною, професійною) освітою, одружений чи ні, який має на утриманні малолітніх дітей, раніше не судимий, який не перебуває на диспансерному обліку у лікаря психіатра та нарколога, має статус учасника бойових дій (УБД), за місцем проходження служби характеризується позитивно. Звичайно злочин він вчиняє внаслідок збігу тяжких сімейних обставин, з мотивів небажання переносити труднощі військової служби, через особисту недисциплінованість, несумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, або перебуваючи в нервовому стані. Незважаючи на ці чинники він патріот, оскільки в більшості випадків проходить службу за власним бажанням по контракту, а після самовільного залишення місця служби добровільно заявляється до військової частини.

Отже, у гібридній війни на сході України аналізу явищ самовільного залишення військової частини та дезертирства явно не вистачає уваги науковців та психологів-практиків. Однак, вони становлять основний вид правопорушень і мають зростаючу динаміку. Доцільно розглядати їх як прояв нетипових поведінкових реакцій, що усталюються у результаті бойової травми, ПТСР, складних стосунків у військовому колективі або родині, а не лише як наслідок «недисциплінованості», «зрадництва», злочину (що, ймовірно має місце, але статистика на рівні статистичної похибки). За цього підходу можливо встановити предиктори поведінкових реакцій (втечі) в бойових умовах, критерії «реальної» поведінки воєнного правопорушника та скласти його психологічний портрет. Щодо української кримінальної статистики то вражають цифри співвідношення розпочатих кримінальних проваджень, яких тисячі, де питому вагу складають тяжкі кримінальні злочини, та кількості судових проваджень, які завершилися вироком військовослужбовцям, і яка навіть не налічує однієї сотні (ст. 407 КК України). Звісно, занадто малий відсоток вироків як науковий факт свідчить, про те, що практично всі справи слухаються в закритому режимі. З одного боку, це вказує, на приховування важливих обставин проходження служби у ВСУ. З іншого, це доказує суспільне «пом'якшення» у ставленні до цього виду правопорушників, враховуючи, що навіть за цими небагатьма вирокami переважають формулювання «звільнення від відбування покарання».

Отже, дані нашого дослідження доводять сучасну трансформацію явищ самовільного залишення військової частини та дезертирства з суто військового і кримінального в соціально-психологічне, адміністративне та моральне. Поряд з цим встановлено необхідність відмови від одномірних каральних заходів щодо військових правопорушників-«втікачів» з наданням їм усілякої підтримки, враховуючи наслідки травматизації військової діяльності в бойових умовах.

Література:

1. Кримінальний кодекс України. Від 5 квітня 2001 № 2341–III (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 25.08.2019).

2. Про затвердження Інструкції з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту : наказ МО України № 604 від 29.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1451-18> (дата звернення: 25.08.2019).